

REALLIQ VƏ ZAMAN-MƏKAN AMİLİNİN MƏQASİDŞÜNASLIQ ELMİ BAXIMDAN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Dilavər MƏMMƏDOV,

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı

dilaver.mamedov6@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Şəriətin məqsədləri, zaman, reallıq, illət, mənfəət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Цели шариата, время, реальность, причина, польза.*

KEY WORDS: *Objectives of Shariah, time, reality, reason, profit.*

Müasir müsəlman təfəkkürünün qarşılaşdığı problemlərə şəriətin məqsədləri prizmasından yanaşmağın zəruriliyi

Düşüncə problemi hər dövrdə ortaya çıxan ciddi maneələrdən hesab olunur. Bu baxımdan “məqsəd” (şəriətin məqsədləri) elmi müsəlmanların keçmiş və müasir dövrdə qarşılaşdıqları ən çətin suallara cavab verən elm sahəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu elm dinin gətirdiyi hökmlərin hikməti və məqsədlərini açıqlamaqla yanaşı, ilahi qayənin və əxlaqi dəyərlərin mahiyyətini izah edir. Ədalət prinsipi, insan ləyaqəti, azad iradə, mərdlik, iffət, asanlaşdırma prinsipi, sosial inkişaf və əməkdaşlıq, insan hüquqları və başqa bu kimi təməl düşüncələrin İslam şəriəti nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsi müasir dövr müsəlman təfəkkürünün qarşısında duran ciddi məsələlərdəndir [1, s.14]. İbn Aşura görə, “məqsəd” İslam hökmlərinin arxasındakı hədəf, məqsəd və qayədir [2, s.37]. Şah Vəliyullah Dəhləvi isə bu barədə belə yazır: “Bəziləri şəri hökmlərin heç bir qayə və hədəfə bağlı olmadığını düşünür. Bu, çox xətalı yanaşmadır. Çünki İslamın qoyduğu hökmlərin müəyyən məqsəd və qayəyə əsaslandığı bir çox Quran ayəsi və hədislərlə sabitdir” [3, s.27].

Şəriətin insanların mənfəətinə uyğun olması

Fiqh alimlərinə görə, dini və dünyəvi hökmlər insanların mənfəətinə xidmət edir. Ancaq mənfəət mahiyyət etibarilə dəyişkəndir. Belə ki, zamanın və reallığın dəyişməsi ilə mənfəətin dəyişməsi də mümkündür [4, s.587].

İslam alimi Qərafi yazır ki, insanların məşəqqətdən uzaqlaşdırılması əsas amillərdən biridir. Əgər bir yerdə insanların mənfəətinə zidd olan məşəqqət amili varsa, qoyulan qaydalardan kənara çıxılması və insanlar üçün rahatlığın əldə edilməsi şərtidir. Məsələn, şahidin ədalətli olması vacibdir. Ancaq bir bölgədə bu şərtləri tam şəkildə daşıyan insan olmazsa, daha münasib birinin bu işi icra etməsində maneə yoxdur. Eyni vəziyyət hakimlər üçün də keçərlidir. Sələm,

suvarma kimi bəzi ticarət sözləşmələrinin də ümumi qaydaya zidd olmasına baxmayaraq, qanuniləşməsi eyni məntiqə əsaslanır [5, s.390-391].

İmam Qəzali bu barədə yazır: “Mənfəət faydanın təmin edilməsi və fəsadın aradan qaldırılmasıdır” [6, s.79-80]. Əgər bir məsələdə fayda varsa, o, insanların mənfəətinə və xeyrinə xidmət edir. Fəsadı insanlardan uzaq tutmaq da fayda hesab olunur. Əgər şəriət bəndlərinin mənfəətini əsas götürərək izah edilərsə, məqsəd hasil ola bilər.

İbn Rəcəb əl-Hənbəli deyir: “Allah öz bəndlərinə zərər verəcək məsuliyyət yükləməz. Ömr edilən hər bir şey bəndlərin dünyə və axirət həyatlarını sahmana salmaq məqsədini daşıyır” [7, s.257].

Bu məqamlara aydınlıq gətirdikdən sonra alimlər tərəfindən məqsədlərin üç kateqoriyaya ayrıldığını qeyd etməkdə fayda vardır. Belə ki, onlar şəriətin qayələrini belə təsnifatlandırmışlar: “zərurətlər” (zəruriyyət), “ehtiyaclar” (haciyyət) və “yaxşılaşdırıcılar”/“gözləşdiricilər” (təhsiniyyət) [8, s.11].

Zəruri (zəruriyyət) məqsədlərin əskikliyi dini və dünyəvi həyatın fəsadına yol açır. Ehtiyac (haciyyət) kateqoriyasına aid olan məqsədlərin yoxluğu sadəcə fərdi çətinliklərə gətirib çıxaran məsələlərdəndir. “Gözləşdiricilər” (təhsiniyyət) isə “ehtiyaclar”dan daha aşağı dərəcəyə aiddir. Onun əskikliyi sadəcə fərdin şəxsiyyətini zədələyir [9, s.205].

Haqqında danışdıqlarımız insanın həyatda qalmasına, bununla yanaşı, kamillik dərəcəsinə çatmasına imkan yaradır. Qeyd edək ki, həm təhsiniyyət, həm də hajiyyət zəruri məqsədlərin qorunmasına xidmət edir. Belə ki, üsulşünaslar “Mumtəhənə” surəsinin 12-ci ayəsinə əsasən Həzrət Peyğəmbərin (s) səhabələrindən məhz zəruri hesab edilən məqsədlərə görə beyət aldığını bildirmişlər. Həmin zəruri məqsədlər dinin, canın, ağılın, nəslin və malın qorunmasıdır. Sözügedən ayə göstərir ki, Məkkə dövründə İslamın təməl prinsipləri atılmış, Mədinədə isə həmin prinsiplər təfəssilatlı şəkildə reallaşmışdır [10, s.130].

Belə ki, Həzrət Peyğəmbər (s) 13 illik Məkkə dövrünü dinin əsas sütunu hesab edilən tövhid üzərində formalaşdırmışdır. Həmin dövr müsəlmanların mənəvi təmizlik və tərbiyə mərhələsi hesab edilir. Dinin əsas missiyalarından biri də insanın mənən kamil və sağlam olmasıdır. Sözügedən mərhələyə nail olan cəmiyyət sosial və bəşəri münasibətlərin qorunması vəzifəsini də layiqincə icra etmək qüdrətindədir. Qeyd etdiyimiz beş zəruri məqsədin qorunması da həmin münasibətlərin sahmana salınmasında “açar” rolu oynayacaqdır.

a. Dinin qorunması şərti

İbn Aşur yazır ki, İslamın təməl hədəfi insanın fitrətidir. Quran ayəsində oxuyuruq: **“(Ya Rəsulum! Ümmətinlə birlikdə) batıldan haqqa tapınaraq (pak bir müvəhhid, xalis təkallahlı kimi) üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə (islama) tərəf tut. Allahın dinini (Onun yaratdığı tövhid dini olan islami) heç vəchlə dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur...”** [“Rum”, 30].

Buradakı İslam kəlməsini fitrət olaraq açıqlayan İbn Aşur yazır: “İslam dini öz mənsublarını fitrətə və onun tələblərinə riayət etməyə dəvət edir. Yardımlaşma fitrətdəndir.

Nəslin qorunması fitrətdəndir. Həqiqi mədəniyyət fitrətdəndir. Çünki mədəniyyət müzakirə və qarşılıqlı anlaşmadan meydana gəlir. Yaradılan gözəl əsərlər fitrətdəndir. Çünki bunlar düşüncədən doğmuşdur. Fitrət yaradılış etibarilə təbiətə aşıqdır” [11, s.89].

İbn Əbdülbərr ən-Nəməriyə görə, fitrət kəlməsi iman-küfür, hidayət və zəlalət kimi mənaları ehtiva etmir. Çünki insan dünyaya gələrkən nə imanı, nə də küfrü dərk etmək iqtidarında olur [12, s.69-70].

Əgər din, xüsusilə də İslam fitrət olaraq tərif edilirsə, deməli, o, universal xüsusiyyətli və bütün zamanı əhatə edən ilahi təlimlər məcmusu kimi başa düşülməlidir? Yəni, İslam dediyimiz zaman inancından, rəngindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanları öz əhatəsinə alan bir müəssisə, yoxsa Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra xüsusilə də fəqihlər və kəlamçılar tərəfindən bir qurum halına salınan və şəriət kəlməsi ilə çərçivələnən İslam nəzərdə tutulmalıdır? Məsələn, İslama görə, başqa dinlərə inanan insanların da öz ibadət və inanclarını sərbəst şəkildə yaşamaq haqları varmı? İslam dinində olub, daha sonra dinini dəyişdirmək istəyən insanlara qarşı dözümlülüyün həddi müəyyən edilibmi? Tarixə nəzər saldıqda bu kimi məsələlərə İslam alimlərinin yanaşmasının fərqli olduğunu görürük. Belə ki, dinini dəyişənlərə heç də xoş münasibət göstərilmədiyinin şahidi oluruq. Halbuki, “Dində məcburiyyət yoxdur” ayəsi (“Bəqərə”, 256) qəti, açıq və aydın olan həqiqəti bizə bəyan edir. Din və zorakılığın bir yerdə olması mümkünsüzdür. İman nəfsi itaətə gətirməkdir, itaət isə zorakılıq və zor gücü deyil, sübut və bürhanla mümkündür [13, s.93-94, 123, 150].

Əgər Quran və Peyğəmbər metodikası şəfqət, səbir, dürüstlük və düşmənlərə ən gözəl şəkildə cavab vermək prinsipinə əsaslanırsa, o zaman başqa din mənsublarına qarşı kin, nifrət və dözümsüzlüyü İslamın əsas qayəsi kimi təqdim etmək heç bir ədalət çərçivəsinə sığmır [14, s.109-116].

Qeyd edək ki, bir müsəlman üçün xilas olmağın tək yolu Quranın təlimlərinə inanıb, onların işığında bir həyat yaşamaqdan keçirsə, bir yəhudi, xristian və başqa din mənsubu üçün də xilas sahib olduğu dəyərlərə inanmaqdan keçir.

Belə olduğu təqdirdə dinin qorunması prinsipinin bir tərəfli deyil, geniş aspektdə dəyərləndirilməsi məqsədəuyğun olacaqdır.

b. Canın qorunması şərti

İnsan həyatının qorunması Allahın göndərdiyi dinin məqsədlərindən biridir. Hətta bu ən zəruri ehtiyaclardan hesab olunur. Haqqında birbaşa heç bir Quran ayəsi və hədis olmasa belə, insan ağılı bunu dərk etmək iqtidarındadır [6, s.162].

Uca Allah insan canına qəsd etməyi haram buyurmuş, bunun çox böyük günahlardan olduğunu bildirmişdir. Hicrətdən dərhal sonra enən ayələrdən birinin qisas ayəsi olması diqqətçəkən məqamlardandır [11, s.134]. Hədislərin birində Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: “Əgər iki müsəlman bir-birini öldürmək üçün silah çəkərsə, öldürən də, öldürülən də Cəhənnəmə düşər” [15, s.22].

Bir insanı haqsız yerə öldürmək bütün insanlığı öldürməyə bərabərdir. Fəzilətli cəmiyyət

insanı bu günahlardan və cinayətlərdən qorumaq üçün “çətir” rolunu oynamalıdır. Haqsız yerə başqasını öldürən şəxs bu cinayəti yaşadığı cəmiyyətə qarşı da törətmiş olar [16, s.102]. Hətta İslam qeyri-müsəlmanlara qarşı bu məsələdə çox ciddi hədlər qoymuşdur. Əhli-rəy hüquqşünasları bir müsəlmanın qeyri-müsəlmanı öldürməsinə qarşılıq müsəlmanın da qisas cəzası ilə öldürülməsini bildirmişlər. Əbu Hənifəyə görə, əgər sahibi öz köləsini öldürərsə, qisas tətbiq edilərək sahibi də öldürülər [17, s.169].

Heç şübhəsiz, insan canının qorunması, onun əmin-amanlığının təmin edilməsi sosial rifahın yaxşılaşdırılması, insanlarda dəyər və aidiyyət hissəsinin formalaşmasından asılıdır. Dəyərsiz cəmiyyətdə insan həyatının heç bir qiyməti olmaz.

a. Ağılın qorunması şərti

Ağıl Allahın insana bəxş etdiyi ən ülvə nemətlərdən biridir. Əgər ağıl olmazsa, din də aradan qalxar [18, s.14]. Ağılın qorunması cəhalətin yox olması ilə mümkündür. Bu səbəbdən, İslam hər bir müsəlman kişi və qadına elm öyrənməyi buyurmuşdur [19, s.15]. Habelə İslam ağılın üzərini örtən, onu fəaliyyətsiz qoyan bütün maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. İçkinin haram buyurulması məhz bu qəbildəndir. İnsan olmaq vicdan və ağıl sahibi olmağı da tələb edir. Ağıl insana doğru və yanlış ayırd etmə qüdrəti bəxş edir. Ağıllı və vicdanlı insan ilahi, təbii və universal dəyərləri kəşf edə, bunların işığında gözəl həyat sürə bilər. Bu səbəbdən də Quranın təlimləri və hədəfləri qapalı deyil, kosmopolit xarakter daşıyır. Başqa sözlə, İslam ortağ ağıla və ortağ insan fitrətinə xitab edir [20, s.5, 8].

İmam Maturidi ağılın din məsələsində insanlar üçün məsuliyyət qaynağı olduğunu deyir. Onun sözlərinə görə, Allahın varlığını və birliyini, dinə ehtiyac olduğunu və bu dinin də tövhid dini olduğunu dərk etmək üçün hər hansı Quran ayəsinə ehtiyac yoxdur. Çünki ağıl təkbaşına dəlildir. Bu səbəbdən də ağılın din hesab olunması heç də əsassız deyildir [21, s.80-81].

Belə olduğu təqdirdə, İslamın dəyər verdiyi ağılı bu təbii xüsusiyyətlərdən ayıran hər bir ciddi-cəhd böyük problemlərin baş verməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu kimi cəhdlərin İslam tarixində nə kimi fəsadlar yaratdığı hamıya məlumdur. Düşüncə tarixində bilginin əldə edilməsində ağılın istifadəsini qəbul etməyən dini-fəlsəfi cərəyanların olması faktıdır. Maturidi bu məsələyə də diqqət çəkərək deyir ki, ağıl yürütməyi bəlli arqumentlər irəli sürərək inkar edən şəxslərin özləri də bu fikrə ağıllarını işlədərək gəlirlər. O, ağıl olmadan hər hansı problemin həllinə nail olmağın mümkünsüzlüyünü vurğulayır [22, s.16].

b. Nəslin qorunması şərti:

Şəriətin məqsədlərindən digəri nəslin qorunmasıdır. Bu səbəbdən, İslam ailə institutunun sağlam təməllər üzərində atılmasına əhəmiyyət vermişdir. Ailə tək-cə nəslin artımı, sağlam cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etmir, həm də sevgi ehtiyacının qarşılınması, psixoloji inkişaf və təhsildə, o cümlədən mədəni dəyərlərin aşılınmasında mühüm rol oynayır [23, s.261]. Belə ki, İslam ailə dəyərlərini sarsıdan bütün zərərli vərdişlərin aradan qalxması üçün

qaydalar tətbiq etmiş, bu vərdişlərin cəmiyyətdə vüsət almasına zəmin yaradanlara qarşı sərt cəzalar gətirmişdir.

Qeyd edək ki, İslam ailə və namusun qorunmasını təmin etmək üçün zinanı haram saymış və bu əməldən uzaq qalmağın vacibliyini (“İsra”, 32) bildirmişdir. Bu haramı işləyənlər Quranın təyin etdiyi cəza metodları ilə sərt şəkildə mühakimə olunurlar [19, s.2].

Ailə formalaşan cəmiyyətin aynasıdır. Sağlam ailə sağlam gələcəyin formalaşmasının qarantıdır. Ailədaxili bağlılıq müasir dövrdə geniş şəkildə yayılan problemlərin doğru formada tənzimlənməsinə şərait yaradacaqdır. Əks təqdirdə, bu kimi münaqişələr, ilk növbədə, uşaqların psixoloji gərginliyinə gətirib çıxaracaqdır. Belə olduğu təqdirdə isə ailələr heç kimə inamı olmayan və məsuliyyətsiz gəncliyin təməlini atmış olacaqlar.

Həm iqtisadi çətinliyin yaratdığı problemlər, həm qloballaşan dünya və bu qloballaşmanın gətirdiyi bir çox tələb, heç şübhəsiz, müsəlman ailələri də sözügedən amillərin təsirinə məruz qoymuşdur. Bu vəziyyət qeyri-əxlaqi dəyərlərin çoxalmasını zəruri edir. Odur ki, ailələr öz övladlarını tərbiyəli yetişdirməklə yanaşı, onları mövcud problemlər və qeyri-etik davranışlardan da qorumaq məsuliyyətini öz üzərinə götürürlər. Heç şübhəsiz, uşaqlarda bu məsuliyyəti yaratmaq onlara daxilində bir nəzarət mexanizmini inşa etmək və öz davranışlarını ağıl süzgəcindən keçirmək vərdişlərini aşılamaqdan keçir [24, s.56].

Hər kəsə qarşı ədalətli olmaq və “sizə necə davranılmasını istəyirsinizsə, siz də başqalarına qarşı elə davranın” [25, s.160] prinsipi gələcəyin təməli hesab edilən gənc nəslin arzulanan fərd kimi yetişməsinə şərait yaradacaqdır. Bu amil Uca Yaradanın göndərdiyi dinin məqsədlərinə xidmət edən sağlam nəsillərin formalaşmasına töhfələr verəcəkdir.

c. Var-dövlətin qorunması şərti:

Var-dövlət həyatın davam etdirilməsində əsas amil hesab edilir. İmam Şatibi özünün “Əl-Müvafaqat” adlı əsərində deyir: “Əgər var-dövlət yox olarsa, yaşamaq üçün bütün zəruri hallar da yox olar” [18, s.16].

İslam fitrət dinidir. Dinimiz insanda təbii şəkildə mövcud olan var-dövlət istəyinə tamamilə qadağa qoymamışdır. Bununla yanaşı, var-dövlətə, pula sevginin müəyyən həddə saxlanılmasını tövsiyə etmişdir [26, s.54-56].

Şəxsi mülkiyyətin qorunmasına əhəmiyyət verən dinimiz [27, s.105] başqasının var-dövlətini qəsb etməyin haram olduğunu və var-dövləti uğrunda öldürülən insanın şəhidlik mərtəbəsinə ucalacağını Peyğəmbər (s) vasitəsilə insanlara çatdırmışdır.

Qeyd edək ki, dövlətlərin siyasi, sosial və mədəni sahələri iqtisadi struktura görə formalaşır. Çünki maddi vəziyyəti yaxşı olan, iqtisadi asılılıqları olmayan cəmiyyətlər mədəni və sosial fəaliyyətlərə təkan vermək iqtidarına sahibdirlər. Bu vəziyyət onların siyasi yöndən də güclənməsinə və dünya xalqları arasında söz sahibi olmasına zəmin yaradır. İqtisadi gücləri zəif olanlar isə geri qalmağa məhkumdurlar.

Hindistanın görkəmli siyasətçisi Cəvahirıl Nehru pulun insanlar üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu haqqında belə demişdi: “Bir millət iqtisadi gücə sahib olduğu təqdirdə

azadlığa nail ola bilər. Kimə möhtacsansa, onun əsirisən. Kimə möhtac deyilsənsə, ona bərabərsən, kimə yaxşılıq edirsənsə, ona hakim olmaq gücündəsən” [28, s.12].

Bütün bunlara rəğmən, Quran mal-dövlətin, pulun fəlakət vasitəsinə çevrilməməsi üçün də davamlı xəbərdarlıq edir. Belə ki, bəndə məsuliyyət daşdığı, hesaba çəkiləcəyi və sahib olduğu zənginlikdən israfa yol verməyəcək tərzdə istifadə etməlidir. Bu amil onu həm eqoist davranışlardan xilas edəcək, həm də ona var-dövlətini cəmiyyətin faydası üçün xərcləmək düşüncəsini aşılayacaqdır.

Nəticə etibarilə, insan var-dövlətini müəyyən bir qayə üçün istifadə edərsə, sahib olduqları onun üçün gözəlliyə çevrilər. Ancaq var-dövlət özü qayəyə çevrilərsə, insanın mənəvi cəhətdən məhvinə gətirib çıxarar.

Nəticə

İslam sadəcə qəlbə rahatlıq gətirən, insanı mənən paklaşdıran ayinlər dini deyildir. İslam mənəvi paklığı təmin etməklə yanaşı, həyatın birbaşa işlək mexanizmini təşkil edir, qanunlar və prinsiplər müəyyənləşdirir, həm şəxsi, həm də ümumi problemlərin həllinə vasitələr təqdim edir. Bu səbəbdən cəmiyyətdən öncə fərdin kamilləşməsi, bunun üçün də insanın aqlının, dininin, ailəsinin, var-dövlətinin və canının qorunması təşəbbüsü ilə çıxış edir. Bütün bu saydıqlarımız təkcə müsəlmanların deyil, bütün insanların təbii haqqıdır.

Dünya və axirət mənfəətinin təmin edilməsi bu haqların qorunmasından keçir. Dinin gətirdiyi bu məqsədlər insana verilən dəyərin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Casir əl-Övdə. Məqasid əş-Şəriə: Dəlil lil mübtədi. əl-Məhəd əl-Aləmi lil-Fikir əl-İslami. Beyrut: 2011.
2. Məhəmməd Tahir ibn Aşur ət-Tunisi. Məqasid əş-Şəriə əl-İslamiyyə. Təhqiq edən: Məhəmməd Həbib ibn Xocə. Qətər: Vizərə əl-Əuqaf və əş-Şüun əl-İslamiyyə, 2004.
3. Dəhləvi, Şah Vəliyullah. Höccətullahi əl-Bəliğa. 1-ci cild. Beyrut: 1992.
4. Əl-Əla Məhəmməd ibn Əbdülhəmid əl-Əsməndi. Bəzl ən-Nəzər fi əl-Üsul. Təhqiq edən: Məhəmməd Zəki Əbdül Bərr. Qahirə: Məktəbə ət-Turas. 1992.
5. Əbu Abbas Şihabəddin Əhməd ibn İdris ibn Əbdürrəhman əl-Maliki, Əl-Qərafi. Şərh tənqig əl-füsul. Təhqiq edən: Taha Əbdürrəuf Səd. Şirkət ət-Tibəə əl-Fənniyyə əl-Müttəhidə, 1973.
6. Qəzali Əbu Hamid. Şəfa əl-Ğəlil fi Bəyan əş-Şibh və əl-müxəyyəl və məsalik ət-təlil. Beyrut: Dar əl-Kütüb əl-İlmiyyə, 1999.
7. Zeynəddin Əbdürrəhman ibn Əhməd ibn Rəcəb ibn əl-Həsən, əl-Hənbəli. Came əl-Ülum və əl-Hikəm fi Şərh xəmsinə hədisən min Cəvame əl-Kələm. Təhqiq edən: Məhəmməd əl-Əhmədi Əbu ən-Nur. Dar əs-Səlam li ət-Tibəə və ən-Nəşr, 2004.
8. Kəməli Məhəmməd Haşim. Şəriətin məqsədləri. Tərcümə edən: Elvüsəl Məmmədov. Bakı: "İdrak" İctimai Birliyi, 2017.
9. Müntəha Maşalı. Makasid konusu bağlamında fikih üsulü-ahlak tedahülü üzerinden bütünlükçü bir gelenek okuması: Taha Abdurrahman Örneği. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2015 / http://isamveri.org/pdfdrq/D00095/2015_39/2015_39_MASALIM.pdf
10. Dr. Ali Pekcan. Makasid teorisinin temel parametirleri // İslam Hukuk Araştırmaları dergisi, sayı 3, 2004 / http://isamveri.org/pdfdrq/D02533/2004_3/2004_3_PEKCANA.pdf
11. Məhəmməd Tahir İbn Aşur ət-Tunisi. Ət-Təhrir və ət-Tənvir. Tunis: Əd-Dar ət-Tunisiyyə, 1984.
12. Əbu Ömər Cəmaləddin Yusif ibn Əbdülbər. Ət-Təmhid lima fi əl-Müvattəə min əl-məani və əl-Əsanid.
13. Ülvanı, Taha Cabir. Lə İkrəhə fi əd-Din: İşkəliyyə ər-riddə və əl-mürtəddin min sadr əl-İslam ilə əl-yaum. Misir: Məktəbə əş-Şüruq əd-Duəliyyə, 2006.
14. Əhməd Reysuni. Əl-Kulliyət əl-Əsəsiyyə li əş-Şəriət əl-İslamiyyə. Əl-Ləcnə əl-Elmiyyə li Hərəkat və ət-Tövhid. Məğrib: 2007.
15. Buxari, Məhəmməd ibn İsmayıl Əbu Abdullah. Səhih əl-Buxari. Dəməşq: Dar Tuq ən-Nicat, 1422.
16. Əbu Zəhra, Məhəmməd. Əl-Cərimə və əl-Üqubə fi əl-Fiqh əl-İslami. Qahirə: Dar əl-Fikir əl-Ərəbi, 1976.
17. Əhməd ibn Əli Əbu Bəkir ər-Razi əl-Cəssas əl-Hənəfi. Əhkam əl-Quran. Beyrut: Dar əl-Kütüb əl-Elmiyyə, 1994.

18. İbrahim ibn Musa ibn Məhəmməd əl-Ləxmi əl-Ğərnəti, əş-Şatibi. Əl-Müvafaqat. Təhqiq edən: Əbu Übeydə Ali Salman. Dar ibn Əffan, 1997.
19. Məhəmməd ibn Yəzid, İbn Macə. Təhqiq edən: Məhəmməd Fuad Əbdül Baqi. I cild. Beyrut: Dar Sadir, tarixsiz.
20. Şaban Ali Düzgün. Dinde evrenselin yerele karşı mücadelesi // Kalam Araştırmaları Dergisi VIII, sy.1 (2010): 1-12 / http://isamveri.org/pdfdrq/D03265/2010_1/2010_1_DUZGUNSA.pdf
21. Hanifi Özcan. Matüridi'de Dini Çoğulculuk. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
22. Maturidi. Kitabü't-Tevhid. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
23. Erkal Mustafa. İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri. 3. Baskı. İstanbul: Kuşak Ofset, 1992.
24. Nevzat Tahrán, Makul Çözüm - Aile İçi İletişim Rehberi. İstanbul: 2004.
25. Richard Falk. Küreselleşme ve Din: İnsani Küresel Yönetişim (Çev.: H.T.Başoğlu). İstanbul: 2003.
26. Aydın Mustafa. Dinin Dünyevileşme Sorunu. Protestanlık ve İslam // "Bilgi ve Hikmet" dergisi, sayı: 2, İstanbul, 1993.
27. Hacak Hasan. İslam Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı // M.Ü.İ.F Dergisi, sayı: 29, 2005 / http://isamveri.org/pdfdrq/D00072/2005_29/2005_29_HACAKH.pdf
28. Murtaza Mutahhari. İslami İktisadın Felsefesi. Çevirmen: Kenan Çamurcu. İnsan Yayınları, 1997.

Дилавяр Мамедов

**ОЦЕНИВАНИЕ РЕАЛЬНОСТИ И ПРОСТРАНСТВЕННО-
ВРЕМЕННОГО ФАКТОРА С НАУЧНОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЦЕЛЕЙ
ШАРИАТА**

РЕЗЮМЕ

Религиозные движения всегда являлись средством перемен. Становление религии консервативным - значит перекрытие дыхательных путей. В таком случае религия и сама не сможет остаться живой и не сможет овладеть способностью дать жизнь другим. Поэтому понимание религии в контексте изменяющихся реальностей, времени и места является очень важным фактором. В богословской науке одна из важных тем «Цели шариата» тоже служит для понимания и применения повелений, введённых религией. Религия не является просто сбором информации, не связанным с жизнью, на ряду с этим и не является формой скупого отношения, не базирующейся на научном фундаменте. В быстро меняющемся и глобализирующемся мире введение религии в отдельные рамки может стать основой для развития доверия к религии. Следовательно, понимание цели и сути религии даст возможность восстановления состояния мира, который всё больше становится ненадёжным.

Dilavar Mammadov

**ASSESSMENT OF REALITY AND TIME-SPACE FACTOR FROM THE
SCIENTIFIC POINT OF VIEW OF THE OBJECTIVES OF SHARIA**

SUMMARY

Religious movements have always been means of change. Conservatism of a religion means blockage of the trachea. In this case, religion can neither survive nor be able to give life to others. Therefore understanding religion within the framework of time and space and changing reality is a very important factor. The Shariah Objectives, which is one of the main subjects of the science of Fiqh, also serves to understand and apply the rules of religion. Religion is not only a collection of information which is not related to life, and not a behavioural approach lacking scientific grounds. In a rapidly changing and globalizing world, a narrow framework of religion can pave the way for losing confidence in religion. In this regard, clarification of the purpose and essence of religion will allow rebuilding the world which is gradually becoming unsafe.